

מילים מספרות תולדות העברית דרך האטימולוגיה אילון גלעד

שיעור 1: מפרוטו-שמית לעברית המקראית

אחד

שמואל ב יד, 27

וַיִּנָּלְדוּ לְאַבְשָׁלוֹם שְׁלֹשָׁה בָּנִים וּבֵת אֶחָת

דברים א, 3

בַּעֲשֵׂתִי עָשָׂר חֹדֶשׁ בְּאַחַד לַחֹדֶשׁ

יואל ד, 13

שְׁלַחוּ מִגֵּל כִּי בִשָּׁל קָצִיר

חסידה

ויקרא יא, 19

וְאֵת הַחֲסִידָה הָאֲנָפָה לְמִינָהּ וְאֵת הַדּוֹכִיפֶת וְאֵת הָעֵטְלֶף

דברים יד, 18

וְהַחֲסִידָה וְהָאֲנָפָה לְמִינָהּ וְהַדּוֹכִיפֶת וְהָעֵטְלֶף

ירמיהו ח, 7

גַּם חֲסִידָה בְּשָׁמַיִם יִדְעָה מוֹעֲדֶיהָ

זכריה ה, 9

וְלִהְיוּ כְּנָפִים כְּכַנְפֵי הַחֲסִידָה וְתִשָּׂאנָה אֶת הָאֵיפָה בֵּין הָאָרֶץ וּבֵין הַשָּׁמַיִם

תהילים קד, 17

אֲשֶׁר שָׁם צִפְרִים יִקְנְנוּ חֲסִידָה בְּרוּשִׁים בֵּיתָהּ

איוב לט, 13

כִּנְף רִנְנִים נַעֲלָסָה אִם אֲבָרָה חֲסִידָה וְנָצָה

חסידה

שו"ת הרא"ש כלל כ, סימן כ

דע כי בארצנו ובספרד אין אוכלין עוף המקנן על הבתים... ומאכלו צפרדעים ולועזין קורין אותו סיגוניא ואנו קורין לו חסידה. כך אנו מקובלין בארצנו ומה נעשה למקומות שאוכלין אותו, הם יאמרו לך עוף טהור נאכל במסורת ואנו מקובלין שהוא טהור. אבל טוב לחקור אחר קבלתם שמא אדם אחד סמך על חכמתו ובדק בסימניו והכשירו ואין לסמוך על זה כי שמא דורס הוא... ודע כי אני לא הייתי אוכל על פי המסורת שלהם, כי אני מחזיק את המסורת שלנו וקבלת אבותינו ז"ל חכמי אשכנז, שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החרבן, וכן קבלת אבותינו רבותינו בצרפת, יותר מקבלת בני הארץ הזאת.

רבינו ירוחם, תולדות אדם וחוה, נתיב טו, חלק ה

הסיגוניא המקננת בבתים הגבוהים היא טהורה, שיש לה כל סימני טהרה כמו אווז ממש וגם כף רגלה רחב כמו אווז וידוע שאינה דורסת. וקבלתי שהוא עוף טהור וראיתי כמה מקומות שנוהגים בו היתר ויש מקומות שנוהגים בה איסור שסוברים שהיא חסידה הכתובה בתורה. ואין זה טעם כי גם העורב שלנו שאנו קורין אותו עורב אין בו סימנים, שאמרו חז"ל בעורב הכתוב בתורה שנראה מן ההלכה שאין לו זפק וזה שלנו יש לו זפק... ועל כן אין לנו לסמוך על השמות שאין אנו בקיאים בשם העופות.

תרגום השבעים:

ασιδα (תעתיק של המילה העברית)

ἐπουψ (דוכיפת)

ἐρωδιός (אנפה)

πελεκάν (שקנאי)

חסידה**ויקרא יא, 19**

וְאֵת הַחֲסִידָה הָאֲנָפָה לְמִינָהּ וְאֵת הַדּוֹכִיפֶת וְאֵת הָעֵטְלֶף

• תרגום אונקלוס: וְחֻרִיתָא

• תרגום יונתן ותרגום נאופיטי: דִּייתָא חוורתָא

• תרגום הפשיטתא: חורבא

• תרגום שומרוני: סנוניתה

זכריה ה, 9

וְלִהְיֶה כְּנָפִים כְּכַנְפֵי הַחֲסִידָה וְתִשָּׂאנָה אֶת הָאִפָּה בֵּין הָאָרֶץ וּבֵין הַשָּׁמַיִם

• תרגום יונתן ותרגום נאופיטי: נִשָּׂא

בבלי, חולין ס"ג, ע"ב

החסידה זו דיה לבנה. למה נקרא שמה חסידה? שעושה חסידות עם חברותיה

רב סעדיה גאון, יפת בן עלי הלוי, ישועה בן יהודה, יונה אבן ג'נאח:

צקר (עוף דורס המשמש לציד)

רש"י על ויקרא יא, 19

זו דיה לבנה 'ציגוניה'. ולמה נקרא שמה חסידה שעושה חסידות עם חברותיה במזונות

מילים מספרות תולדות העברית דרך האטימולוגיה אילון גלעד

שיעור 2: מגלות בבל לארץ ישראל וחזרה

דת

אסתר ג', 8

יִשְׁנֹו עִם אֶחָד מִפְּזָר וּמִפָּרָד... וְדִתֵּיהֶם שְׁנוֹת מְכָל עָם

משנה, כתובות ז, ו

הַעֹבְרֶת עַל דֶּת מִשָּׁה, וְיִהוּדִית

בבלי, סוכה נו, ע"ב

מַעֲשֵׂה בְּמִרְיָם בַּת בִּילְגָּה שֶׁהִמִּירָה דֶּתָּה

תרנגול

מגילת המקדש שבמגילות מדבר יהודה, 11Q21

בעברית: תרנגול

טקסטים מחפירות אור 7, המוזיאון הבריטי, 1947, כתובת 132, צד קדמי, עמודה 2, שורה 6

בשומרית: דַּרְלָגַל,

בלמוס

משנה, יומא ח, ו

מי שאחזו בולמוס מאכילין אותו אפילו דברים טמאים

מטאטא

ישעיהו יד, 23

וְטֹאטְאִיתָּהּ בְּמִטְאָטָא הַשָּׁמַיִם

מטאטא

בבלי, ראש השנה כו, ע"ב

שקולי טאטיתא וטאטי ביתא

מילים מספרות תולדות העברית דרך האטימולוגיה אילון גלעד

שיעור 3: ימי הביניים – בין מזרח למערב

טבע

תרגום שמואל אבן תיבון למורה נבוכים, נספח "פירוש המילות הזרות"

בהשלימי העתקת המאמר הנכבד הזה, מאמר מורה הנבוכים, וראיתי שלא יכולתי להימנע מלהשתמש בו במלות זרות לא יבינו אותם רוב המעיינים בו מפני קוצר לשוננו, ובהעדר חבורי החכמות המופתיות מאומתנו, עד שלא ימצאו בלשוננו המלות הזרות שמשתמשים בהם בעלי החכמות המיוחדות המופתיות.

קרנן

כל בו, סימן קמ"ב

"ראובן בא לבית הכנסת וצעק. ואמר אי קהל הקדוש 'גויה אחת עומדת בביתו של שמעון ובאה אמש בביתי וחרפני וגדפני ואתם יודעים שהיא מועדת ורגילה לעשות כן לכלכם'. וענו כל הקהל 'כן הוא כדברך אף לנו הרעה אותה גויה'. זה אומר 'אותי הכה במקל'. וזה אומר 'אשתי קראה זונה'. וזה אומר 'אותי קראה קרנן'."

קרנן

עמנואל הרומי, מחברות עמנואל, מחברת חמישית

וַיֹּאמֶר הַשָּׁר: פְּלוֹנִית יִשְׁאָלוּ בַּעֲדָהּ אֵיךְ הִקְדָּשָׁה הִיא בְּעֵינֵינוּ
וְאֶעֱנֶה וְאֹמַר: וּבַעֲלָהּ הוּא הָאֵיל אֲשֶׁר רָאִיתָ בְּעַל הַקֶּרְנִים.

טלילה בן-זכאי, "פופיק" עושה קאריירה", מעריב, 10 בספטמבר 1963, עמ' 4

הוא הוזמן על-ידי 'תיאטרון העונות' לגלם את דמותו של זאני – אחד מבעלי הקרניים, במחזה 'ארלקינו
ושלושת הקרניים' בעיבודו ובבימויו של ניסים אלוני

טוסיק

בראשית יח, 4

יָקָח נָא מִעֵט מִים וְרַחֲצוּ רַגְלֵיכֶם וְהִשְׁעֵנוּ תַּחַת הָעֵץ

אליהו בחור, התשבי, "אחור", 1541

והמון העם קורין לו תחת

Sporting Times, 13 February 1886, 1/5

Patent Tochas-warmer: from the Lumberer.

James T. Farrell, Young Manhood of Studs Lonigan, Vanguard
Press, 1934, p.18

He was hurtled forwards by three swift kicks in the tocus.

טוסיק

Lillian Mermin Feinsilver, "Yiddish Idioms in American English."
American Speech 37, no. 3 (1962), p.205.

Another bilingual children's diminutive, tushie—from Yiddish toches or tuches 'rump'—has appeared in phrases like tushie slide

"מכתבים לרותי", העולם הזה, 18 ביוני 1958, עמ' 14

וכמובן תמונה כשאני שוכב עירום על הבטן עם הטוסיק למעלה.

מילים מספרות תולדות העברית דרך האטימולוגיה אילון גלעד

שיעור 4: ההשכלה והתחייה

תוכי

מלכים א' י', 22

אֶחָת לְשָׁלֹשׁ שָׁנִים תָּבוֹא אֲנִי תְּרַשִּׁישׁ נִשְׂאֵת זֶהָב וְכֶסֶף שְׁנֵהָבִים וְקָפִים וְתַכְיִים

תרגום השבעים: Ταῶν

קדמוניות היהודים: כושים

תרגום יונתן: טֹסִין

הפשיטתא: טוסא

הוולגטה: pavos

תוכי

"העטלף והתוכי-המדבר", המאסף, 15 בדצמבר 1789, עמ' 21

אמרו המפרשים על שם ותכיים הנמצא בכתוב שהונח על העופות יפות המראה בנוצתן, המכונים בל"א (פפויא). ובהיות שהעוף אשר יחנכו בני האדם לדבר, המכונה בל"א (פאפיגייא), יש לו גם כן נוצה יפה מאוד אדמה אכנה אותו בלשון הקודש בשם התוכי המדבר.

יצחק בן משה רומש, ספר כור עוני, ווילנא, 1862, עמ' 60

בכל מדרך כף רגלי, נראה האי לעיני כלול בהדרו, ביתר שאת וביתר עז; נאות דשא נחפות בירקרק חרוץ; רבותים אלפי שושנים ונצני חמד כללו יפין; הררים וגבעות גיל יחגרו, ותכיים* לאלפים בצבעי רקמה, מבין עפאים יתרועעו אף ישירו, ויהי האי בעיני כגן עדן...

אליעזר בן-יהודה, החלום ושברו: מבחר כתבים בענייני לשון, (ירושלים: מוסד ביאליק,1978), פרק א

ובהדרגה ובזריזות התחיל לגלות לי מעט-מעט, כי יש ספרים כתובים במליצה יפה בלשון-הקודש, ופעם אחת בשבתי לפניו ללמוד 'דף גמרא', ואיש לא היה בבית, הוציא מתחת כסת מושבו ספר קטן ויפתחנו ויתננו לי ויאמר לי לקרוא לפניו. זה היה ספר 'כור עוני', תרגום בעברית של סיפור-המעשה ברובינזון קרוזא... זו היתה תחילת 'השכלתי'. אינני יודע, אם לא הייתי נלכד סוף-סוף ברוח ה"השכלה" גם לולא סחבני אל תוכה זה ראש-הישיבה ר' יוסי בלויקר. אך המקרה רצה, שאת ראשית השכלתי אשתה ממקור כל-כך נפלא, מתורני כל-כך גדול וכל-כך נחמד יחד. למן אז נדלקה בנפשי אש האהבה ללשון העברית, אש אשר מים רבים של שטף החיים אחרי-כן לא יכלו לכבותה, וזו האהבה ללשון העברית היא שהצילתני מהסכנה שארבה לי על דרכי חיי החדשים.

שפעת

אליעזר בן-יהודה, "האשכול", הצבי, 19 באוקטובר 1888, עמ' 19

העורכים החכמים קוראים לסקרופיל נזילה, ולקטר יצרו שם חדש, הדומה לשמו בלשונות ארפה, והוא קטרון. אך פרוש נזילה, לפי השמוש בכל ספרות הרפואה בעברית הוא קטר, ועשוהו הסופרים לפי לשון ערבית, שגם בה יקראו לזה נִזְלָה. רק שלפי דעתנו טוב היה לתת להשם הזה צורה אחרת מעט, והיא צורת שמות המחלות בלשון עברית, כפי אשר התברר לנו, והוא משקל פֶּעֶלֶת, שחפת, קדחת, צרעת, וכו', וכן גם פה נִזְלָת, והיתה אז המלה מיוחדת לשם מחלה, מה שאין כן נזילה שהוא שם הפעולה בכלל.

אליעזר בן-יהודה, "דבר ימי השבוע", הצבי, 10 במאי 1895, עמ' 1

זה שבועות אחדים כי מחלת השפעת (אינפלואינצה) מתהלכת בעירנו, וכבר נחלו אנשים רבים, אך ב"ה תכונתה בעירנו קלה ונוחה, וכל החולים שבים במהרה לאיתנם.

רשרש

גרשון שופמן, קטנות, 1904

ובאותם הרגעים שנדמה לו כי מרגיש הוא בעצמו את יפי תארו ואת עומק בבותיו, או על משכבו בלילות כשחלוקו החדש מבעבע ומרשרש על כתפיו המלאות ועל קברות-זרועותיו הבולטות והחמות.

חיים נחמן ביאליק, מכתב לדניאל פרסקי, 1922

אני משתמט מלהשתמש בחדושי לשון אפילו משל עצמי, אלא אני מבליעם במעשי ידיהם של אחרים תחלה ומניח להם להשתמש בספרות, ואחר כך, לאחר שיפוג קצת חדושם, אני מכניסם שוב תחת כנפי, ואף זו בקושי, כמהסס וחוכך בדבר. הנה הפעל "רשרש", למשל, שאני אני הפושע הוא שחדשתיו, – פשוט בדיתיו מן הלב, אל נא ייסרני אלהים, – והבלעתי ראשונה באחד מספורי שופמן

רשרש

יצחק אבינורי, מלון חדושי ח.נ. ביאליק שבכתב ושבעל-פה, (דפוס "גוטנברג"), 1935
השיב לי שבשעת יצירתו לא נתכון לכך: עלתה המלה במחו, מבלי דעת את מקורה וסבת יצירתה.

דיילת

בבלי, פסחים פו, ע"ב

אמר רב הונא: בני חבורה נכנסין בשלשה, ויוצאין אפילו באחד. אמר רבה: והוא דעייל בעידנא דרגילי למיעל, והוא דרגש בהו דיילא.

רשרש

גרשון שופמן, קטנות, 1904

ובאותם הרגעים שנדמה לו כי מרגיש הוא בעצמו את יפי תארו ואת עומק בבותיו, או על משכבו בלילות כשחלוקו החדש מבעבע ומרשרש על כתפיו המלאות ועל קברות-זרועותיו הבולטות והחמות.

דיילת

אליעזר בן-יהודה, מלון העברית הישנה והחדשה

דיל - שמש המביא המשקאות והמאכלים במסעדות ובתי הקהוה

דניאל א, 16

ויהי המלצר נשא את פתבגם ויין משתייהם ונתן להם זרענים

דיילת

אליעזר בן-יהודה, מלון העברית הישנה והחדשה

מלצר - פקיד ממנה על הכלכלה [של בית] וכד'

יצחק שנהר, בשבעה דרכים, (שוקן, 1954), עמ' 42

המראנו בארבע לפנות בוקר ונמנמתי על מושבי שעה יתרה, ולא נתעוררתי אלא בבוא הדיילת להגיש לי פת שחרית

משה שרת, "על חידושי הלשון", על המשמר, 5 ביולי 1964

אזכיר חידוש אחד כזה שלו [של יצחק שנהר], שאינו אלא החיאת הישן, והוא המלה 'דיילת' נתקלתי במלה זו באחד מסיפוריו והתחקיתי מפיו על מקורה. ניסיתי לתת לה מהלכים ומשאימצה אותה חברת 'אל-על' פשט השימוש בה והריהי עכשיו שגורה בפי כל.

מילים מספרות תולדות העברית דרך האטימולוגיה אילון גלעד

שיעור 5: עברית ישראלית – שפת היומיום

התפלח

בבלי, עבודה זרה ל"ט, ע"א

רב אשי איקלע לטמדרין, אייתו לקמיה יהוא נונא דהוה דמי לצלופחא

נתן מרומי, ספר הערוך

צלבח - דג ארוך כדמות נחש ושבא אדם לתפסו מחליק ונקרא אנגילא

פירוש רש"י על בבלי, עבודה זרה ל"ט, ע"א

לצלופחא - דג ושמו אנגיליא

ש"י אברמוביץ, השקפה כללית על הדגים, כרך ב (1877), עמ' 320

שהצלופחים (אאלע) ועוד מיני דגים ידועים אנדרוגינוסים הם...

התפלח

אמציה ברלס, "לשפת הילדים", לשוננו (תרצ"ז), עמ' 186

שמוש מיוחד במלה צִלְפָּח.

להצטפֿלֿח=להתחמק; לצִפֿלֿח=להעביר מה שהוא בזריות; צִפֿלֿוח=התחמקות או תֹּאֵר לאדם מתחמק, או יצור משונה.

-אולי לא תצטפֿלֿח מבין הידים?

-צִפֿלֿח לי את הכדור! - קורא מחשק אחד לחברו בזמן משחק בכדור-יד.

-ראו איזה "צִפֿלֿוח" עובר שם!

ז' בן-שלמה, "פרצופים ירושלמיים", הד המזרח: בטאון ליהדות הספרדית, 9 בספטמבר

1949, עמ' 12

או אולי יש אפשרות להתפלח בכלל?

גבוי

זאב אלתגר, ידיעות אחרונות, 30 במאי 1953

במסמכים הצבאיים התחילו באחרונה להשתמש במונח עברי חדש, שתגליתו נעשתה ע"י הרמט"כל עצמו. אכן, עתה מותר לגלות שהמונח החדש - 'גיבוי' הוא פרי אמצאתו של הרמט"כל. מושג זה פירושו באנגלית - Backing.

גבוי

דיון במליאת האקדמיה ללשון, 14 ביולי 1960

לא באנו לתרגם את המלה backing לכל הוראותיה. באים אנו לפסול את החידוש גיבוי ולעקרו מן השימוש.

באסה

עמוס לבב, "איזה באסה!", מעריב, 4 באוגוסט 1980, עמ' 40

בשבוע שעבר סיימתי שירות מילואים של חודש ימים. מילואימניק כמעט בודד בגדוד של סדירים. יום אחד ישבתי באוהל של חדר-האוכל מול הנהגים, הקשבתי לשיחתם ולא הבנתי מה הם אומרים! באסה – זיפת, חרא.

ארטיק

"10,000 ליטרים גלידה ליום", הבקר, 11 בפברואר 1952, עמ' 2

10 אלפים ליטרים גלידה ליום ייצר בית החרושת לגלידה וקרח בבת-ים, העומד להיפתח בתחלת מאי ש. ז. בית החרושת הוא מיסודה של חברה בלגית למעפיל קירור 'ארטיק'. ביום א' הותקנו בבית החרושת המכונות והציוד שהובא מחו"ל.